

Історичні студії

УДК 338.48(477.87)“185/191”(091)

СТАНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГАЛУЗІ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Носа Богдана

У статті на основі комплексного підходу розглянуто особливості становлення та розвитку туристично-рекреаційної галузі на території Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У ході дослідження вивчено наукові праці з проблеми та джерела, серед яких нормативно-правові документи, діловодна документація, статистичні та судові матеріали.

З'ясовано, що протягом цього часу в краї окреслюються курортні зони; активно розбудовуються рекреаційні комплекси з відповідною інфраструктурою (купальними кабінками, пансіонатами, гостьовими будинками та готелями, закладами харчування, окремими водолікарнями тощо); формується широкий асортимент послуг; зростає рівень обслуговування. Курортна діяльність досягає значного розвитку і стає основою формування туристично-рекреаційної галузі краю.

Туристична діяльність цього періоду, хоча й фрагментарно, представлена й іншими напрямками: окреслюються форми активного відпочинку та сучасні різновиди туризму, маркуються окремі туристичні маршрути, видаються туристичні путівники, облаштовуються притулки, створюються організації туристичного спрямування, вживаються заходи щодо туристичного просування краю, практикується екскурсійна діяльність тощо.

Ключову роль при цьому відіграли: наявний туристичний потенціал території Закарпаття з цінними природними ресурсами, комерційний інтерес, громадська ініціативність та державна підтримка.

Ключові слова: туризм, рекреація, бальнеологія, Австро-Угорщина, Закарпаття.

Становлення організованих форм туристично-рекреаційної діяльності у більшості європейських країн припадає на ХІХ ст. Прокладання залізничних доріг сприяє швидкому пересуванню, а контингент відпочиваючих поповнюється середнім класом. Саме в цей час розпочинають свою діяльність туристичні організації, клуби, маркуються туристичні маршрути, поживляються турпотоки, розбудовується відповідна інфраструктура, активізується сфера обслуговування.

Така тенденція, хоча і меншою мірою, не оминула територію Закарпаття. Вже у другій половині XIX – на початку XX ст. було відомо про функціонування курортних комплексів зі значним набором послуг, облаштування туристичних притулків, заснування організацій туристичного спрямування, практику екскурсійної діяльності. Крім того, край залишається незмінним місцем для мисливства та рибальства. Туристично-рекреаційна діяльність є одним із показників рівня соціально-економічного та культурного розвитку території. Комплексне вивчення її становлення доповнить краєзнавчі дослідження Закарпаття періоду Австро-Угорщини.

Окремі аспекти висвітлені у наукових працях сучасних дослідників Ф. Шандора [9], А. Мельника та Ж. Сабов [8], Ш. Бергхауера [15]. Однак, етап становлення туристично-рекреаційної галузі на території краю є недостатньо вивченим. Бракує досліджень, які б комплексно розкривали це питання.

Виходячи з цього, стаття має на меті вивчення особливостей становлення та розвитку туристично-рекреаційної галузі на Закарпатті у другій половині XIX – на початку XX ст. Джерелами дослідження виступили нормативно-правові документи [10–12]; діловодна документація [1–3; 6], статистичні [5; 7] та судові [4] матеріали, що зберігаються в держархіві Закарпатської області.

Незмінним атрибутом туристичного потенціалу території Закарпаття виступають природні багатства. Недоторкана природа із широким біорізноманіттям та джерелами мінеральних вод відіграли ключову роль у туристично-рекреаційному освоєнні території. Протягом XIX ст. у краї окреслюються курортні зони із лікувально-оздоровчими комплексами (купальними кабінками, пансіонатами, гостьовими будинками та готелями, закладами харчування, окремими водолікарнями тощо). Бальнеологія займає провідне місце серед туристично-рекреаційних позицій краю.

Важливу роль у цьому процесі відіграли дослідження джерел, поодинокі з яких датуються ще XVIII ст., а в середині XIX ст. набувають системного характеру. На цей час було відомо про понад 300 у Марамороському та більше 40 джерел мінвод у Берегівському округах [29, 13–250]. Знані джерела мала й Ужгородська округа. Однак, рівень вивченості корисних властивостей джерел був недостатнім, існували неточності у назвах їхнього місця знаходження тощо. З власної ініціативи або на замовлення держави чи власників земель, у т. ч. й графів Шенборнів, суттєвий внесок в історію дослідження хімічного складу мінеральних вод краю та їх позитивного впливу на організм людини здійснили такі відомі лікарі-науковці, як А. Шебейок, П. Кітайбель, Й. Торок (J. Török), Л. Тогнію, І. Болеман тощо. Крім того, саме завдяки їхнім працям стає відомо й про особливості тогочасного застосування мінеральних вод рекреаційними закладами.

На меті дослідників було не тільки вивчення мінвод, а також їх популяризація та пропагування такого відпочинку й оздоровлення серед населення Угорщини. З цією метою у 1890 році в Будапешті був проведений бальнеологічний конгрес, а для ефективної координації роботи у заданому напрямку створено організацію лікарів-бальнеологів [26, 3].

Мінеральні джерела на території Закарпаття були цінними природними ресурсами, які використовувалися для комерційного розливу та водних процедур. До кінця XIX ст. їх використання набуває контрольованого характеру. Відповідно до архівних документів, Угорський королівський відділ статистики зобов'язував власників та орендарів мінеральних джерел щороку подавати звітні відомості про їх використання, у протилежному випадку ще з 1874 року мав право самостійно здійснювати перевірки, покладаючи пов'язані з цим витрати на недобросовісних користувачів [5, 6–7]. З цих же матеріалів відомо і про випадки судових розглядів «незаконної експлуатації» мінджерел [4, 1].

Варто наголосити, що значна частина відомих джерел перебувала у власності графів Шенборнів, які передавали їх в оренду, розбудовували бальнеологічні комплекси або організовували комерційний розлив. Наприклад, протягом 1894–1896 років з 4 джерел (в н. п. Свалява, Солочин, Поляна, Оленьово) реалізовано 9 130 декалітрів мінеральної води, а її видобуток забезпечували близько 30 працівників [5, 8–15]. Адміністрацією графів зведені відомі бальнеологічні комплекси у селах Синяк та Неліпино.

Докладала зусиль до розбудови курортної галузі й місцева влада. Вбачаючи комерційну вигоду, ще з початку XIX ст. облаштовуються платні купілі з відповідними послугами. Лише частина з них функціонувала з приватної ініціативи.

При цьому, місцеве населення ще задовго до цього самостійно використовувало мінеральні джерела з лікувально-оздоровчою метою. Дослідник Т. Легоцький зазначає, що поширенню інформації про лікувальні якості мінвод передувало купання у них місцевими пастухами лишайних кіз та овець [25, 60]. Перші купелі облаштовувалися у вигляді викопаних в землі ям, у яких збиралась мінеральна вода. Для її підігріву на дно опускали розпечене у вогні каміння. За таким принципом купальні функціонували тривалий час і користувалися ними не тільки місцеві селяни, а й знать.

Протягом XIX ст. на базі мінеральних джерел зростають курортні комплекси, найвідоміші з яких знаходились у селах Неліпино, Вишково, Кобилицька Поляна, Солотвино, Синяк, Ужок. Невеликі купальні функціонували в Усть-Чорній, Квасах, Воловці, Поляні, Сваляві, Бороняві тощо.

Один із перших лікувально-оздоровчих закладів з'явився у селі Неліпино («Hársfalvai fürdő»). Його будівництво на базі старого спиртзаводу розпочалося

ще у 1798 році під особистим контролем піджулана Л. Лоняї [25, 65]. До 1884 року тут було облаштовано 2 купальні зони із 24 ваннами та кілька будинків на 90 житлових кімнат, окремі кухні й зали, готель, прилеглі території з прогулянковими доріжками й альтанками [17, 139]. З 1879 року відкрито й водолікарню [25, 66]. Комплекс функціонував на базі двох джерел мінвод, найвідоміше з яких мало назву «Стефанія» [17, 139], а оскільки він знаходився неподалік Сваляви, то часто називався «свалявськими купальнями» [32, 200]. У 1879 році комплекс прийняв 385 відвідувачів, а наступного – 419 [25, 66]. У 1913 році значна частина комплексу була зруйнована в результаті пожежі [33, 5].

Перша дерев'яна споруда біля одного з мінеральних джерел поблизу Вишкова («Visk-Várhegy fürdő», «Вишківський замковий купіль») була збудована у 1818 році місцевим мешканцем М. Фодо. Популярність її функціонування з роками зумовила облаштування й інших приватних купелей, але у 1857 році все це майно було викуплено державою і перейшло до власності казни [27, 489]. Протягом наступного двадцятиліття тут зріс масштабний комплекс, який нараховував 124 приміщення (60 гостьових кімнат, 22 купальні кабінки, декілька кухонь, у т. ч. й загального користування, їдальні, стайню, господарські приміщення тощо). Вражає не лише кількісний показник, а й рівень сервісу та асортимент послуг. На вибір відвідувачів пропонувалися різні за своїм оснащенням ванні кімнати (найкращі – з оцинкованим дном та сучасною на той час системою підігріву), гостьові кімнати, у т. ч. в будиночках «швейцарського» типу, готель для офіційних осіб. Для відвідувачів єврейської національності забезпечувалась окрема кошерна кухня. Територія ділилась на дві зони, верхня мала крите сполучення між купальнями та будинками, що позбавляло відвідувачів можливого дискомфорту у період негоди. Протягом 1876 року комплекс відвідало від 400 до 600 осіб [27, 490–495]. Забезпечувався нагляд буштинськими лікарями, а у 1903 році для створення комфортних умов відпочинку жінок дирекція спеціально прийняла на роботу лікарку [28, 3]. Крім водно-купальних процедур, практикувалось вживання мінеральної води зі спеціальних бюветів. На початку ХХ ст. її можна було замовити навіть поштою (вартість 1 пляшки становила 16 філерів) [35, 3].

Користувався значним попитом рекреаційний комплекс у Кобилецькій Полянці («Nyirfaliget fürdő»), що розпочав свою діяльність у 1815 році і, за твердженнями К. Новака, до 1836 року був найпопулярнішим у всій Маромороській окрузі [27, 496]. До 1870-х років тут було облаштовано 12 кабінок з ваннами, їдальня, парк. Відвідувачі розміщувались у готелі на 8 кімнат або в довколишніх будинках робітників сталеливарного заводу [17, 181–182]. Станом на 1910 рік на території комплексу функціонували 2 готелі, а за сезон зафіксовано 256 відвідувачів [21, 4].

У 1832 році платний купіль графи Шенборни облаштовують у Сиянку («Szinyák fürdő»). Призначений касир щороку мав здавати до їх казни 5 форинтів і 36 крейцерів [25, 60]. Пізніше курорт графська родина передала в оренду. Завдяки поширенню інформації про лікувальні властивості сияняцьких мінеральних вод та розвитку транспортної інфраструктури до 1873 року тут діяв вже комплекс із 2 залами, 10 купальнями, 20 гостьовими кімнатами, що міг прийняти для оздоровлення одночасно 120–130 осіб [25, 61]. У 1902 році відпочили вже 187 осіб [7, 9]. Незважаючи на те, що комплекс перебував в оренді, шенборнська адміністрація втручалася в управління ним. Доказом слугує лист на початку літнього сезону 1898 року до орендатора, в якому від нього вимагалось встановлення нових ванн і висловлювалося незадоволення через непроведення поточного ремонту [6, 1].

Знаними були й солотвинські купілі («Pável-fürdő» та «Lajos-fürdő»), в які вода через спеціальний водопровід постачалася прямо із соляних шахт. Для проживання, в основному, пропонувалась оренда житла у місцевих мешканців [18, 334]. Менш відомим був невеликий комплекс з 5 гостьових кімнат та стількох же ванних кабінок на базі Іванівського джерела, яке мало незначний потенціал через малий об'єм запасів води, однак обслуговувало 80–100 осіб протягом сезону [25, 62]. Мінеральні купелі із відомим пансіонатом Розенталя та віллою «Port Arthur» функціонували в с. Кваси. В Ужгородській окрузі популярністю користувались Деренівські купелі («Derenói fürdő») в с. Н Солотвино та лікувально-оздоровчий комплекс у с. Ужок. Побудований за тривірневим принципом, комплекс мав прогулянкові тераси, готель, невелику водолікарню [20, 113–114].

Прості купелі для власного використання облаштовувались місцевими мешканцями по всій території Закарпаття. Подібні будівлі зводились навіть на церковних землях (напр., у Бороняві та Колочаві).

Великі ж комплекси орієнтувались, в основному, на заможних відвідувачів. До прикладу, проживання у Вишкові (станом на 1876 р.) коштувало 1–2 форинти за добу, а вартість обіду – майже 1 форинт [27, 491]. Сприятливі умови відпочинку та оздоровлення створювались державою для своїх працівників. За даними Ш. Сабо, фактично з такою метою були побудовані невеликі купальні комплекси в Усть-Чорній та поблизу Рахова [27, 110; 123]. Крім того, судячи з рекламних оголошень, держслужбовцям та офіцерам надавались знижки. Наприклад, у Сиянку за умови проживання більше 14 днів таким категоріям надавалася знижка у розмірі 25 % [31, 6]. Систематично акційні пропозиції діяли у Неліпині, у т. ч. і для працівників залізниці, студентів та дітей віком до 12 років [22, 4].

Бальнеологічні заклади краю, в першу чергу, були призначені для оздоровлення та лікування радикуліту, шлунково-кишкового тракту, неврологічних, гінекологічних, дерматологічних захворювань. Поступово протягом ХІХ ст. формуються

комплексні курортно-рекреаційні продукти з розбудовою відповідної інфраструктури, розширенням асортименту послуг, підвищенням рівня сервісу. Лікувально-оздоровчі послуги включають лікарські консультації, прийом ванн та вживання мінеральних вод, обгортування, масажі, кліматотерапію тощо. Окрім цього, створюються умови для проживання, харчування, забезпечується побутове обслуговування, поштове сполучення, формуються програми дозвілля.

Функціонування закладів мало сезонний характер. Зважаючи на те, що основні послуги надавалися на відкритому просторі, обслуговування здійснювалось у період з травня-червня по серпень–вересень.

Важливу роль при цьому відігравав приватний сектор, що позитивно впливало на соціально-економічний розвиток місцевості: корчми, готелі, павільйони часто перебували у приватній власності (в основному, єврейських сімей), а місцеве населення займалось продовольчим постачанням, наданням побутових послуг, житла у найм, перевезенням, супроводом тощо.

Поступово стає зрозуміло, що ефективне лікування та оздоровлення потребує дієтичного харчування, комфортного проживання, а основна мета відвідання курортних комплексів обумовлюється не лише необхідністю у лікуванні, а й загальною потребою в рекреації. Курортно-рекреаційне обслуговування набуває комплексного характеру, у структурі якого важливу роль відіграє організація дозвілля. З цією метою облаштовувались паркові зони з прогулянковими доріжками, альтанками та іншими елементами; відводились окремі зали (у Вишкові – цілий поверх павільйону [27, 490]), призначені для відпочинку, де відвідувачі могли спілкуватись, читати, грати в настільні ігри. Популярною формою спортивно-розважального дозвілля були ігри в більярд та кегельбан. На території комплексу в с. Неліпино такими послугами можна було скористатись ще у 1805–1810 роках [25, 65]. Проводились музично-танцювальні вечори. Для організації такої форми дозвілля адміністрація комплексів облаштовувала окремі танцювальні зали й площадки, а також дбала про музичний супровід. Наприклад, у Вишкові забезпечувала музикантів проживанням та харчуванням, а оплату за послуги здійснювали відвідувачі [27, 491].

Курортні комплекси стають осередком і культурного життя краю. На їх базі проходили культурно-мистецькі заходи регіонального рівня. Так, адміністрація неліпінського бальнеологічного комплексу в 1902 році забезпечила цілий театральний сезон із щоденними виставами відомої трупи із Сату-Маре [23, 4]. У 1907 році комплекс став осередком програми відзначення тисячоліття від дня смерті Арпада. З метою збору коштів для встановлення пам'ятника великому князю саме тут було організовано благодійний вечір із насиченою розважальною програмою [14, 2].

Користувались популярністю серед відвідувачів екскурсійної програми, зокрема пішохідні маршрути довколишніми горами, долинами та пралісами; відвідання виробничих об'єктів (грабівницького склозаводу, штучного водосховища із водними пілорамами у с. Збини, великобичківського содового заводу, королівського сталеліварного заводу в Кобилецькій Полянї, соляної шахти у Солотвинї тощо); історико-культурних пам'яток краю. Наприклад, для відвідувачів неліпінських купалень ще наприкінці XIX ст. пропонувались екскурсії пішохідні, верхи на конях, на колясках і навіть залізницею [22, 4]. Такі послуги надавалися за додаткову плату, а до їх організації (супроводу та перевезення) долучалося й місцеве населення.

При цьому, курортні комплекси і самі виступали об'єктами відвідувань екскурсійних турів. До прикладу, у рамках промислової виставки в Мараморошсїгетї (1901 рік) пропонувався 3-денний маршрут, що передбачав відвідання Ясіня, перевала Окола з витоком р. Чорна Тиса, содовий і металургійний заводи та купальні у Кобилецькій Полянї. Вартість такого маршруту становила 40 корун [13, 3].

Курортні зони краю завжди славились довколишньою природою. У гірських рїчках можна було порибалити, зокрема на форель, а в лісах і долинах – полювати на диких тварин (зайців, кабанів, ведмедів, оленів, вовків, лисиць) і птицю (фазанів, куріпок, качок).

Полювання та риболовля були настїльки популярними, що протягом 1857–1919 років друком виходило окреме спеціалізоване видання, присвячене цїй темї («Vadász-és verseny-lap»). На його сторїнках читачів систематично інформували про популяцію диких тварин і птиць, особливостї організації мисливства, отримання дозволів тощо. Неодноразово подавалися красномовні описи полювань австро-угорської аристократїї, котра довгий час розглядала територїю Закарпаття як незмінне місце для такого відпочинку. До прикладу, графи Шенборни часто полювали довкола свого мисливського палацу, у т. ч. на околицях Синяка; ерцгерцог Рудольф – неподалїк Кобилецької Поляни та Великого Бичкова.

Не дивно, що такі специфічні форми дозвілля пропонувались і при курортних закладах. Дозволи оформлялись у місцевих егерів, які, за потреби, надавали спорядження й організовували супровід. Риболовля та полювання були не тільки популярними формами дозвілля, а й важливим критерїм вибору того чи іншого закладу. За спогадами відомого церковного діяча та педагога Я. Блашковича, саме чудовї можливостї для полювання зумовили його вибір відпочинку у вишківських купелях, на околицях яких навіть у 1911 році зграї вовків були настїльки багаточисельними, що без остраху нападали на пасовищах на стада свїйських тварин [16, 7–13].

Туристична діяльність другої половини XIX – початку XX ст. була представлена й іншими напрямками: окреслювались форми активного відпочинку, маркувались окремі туристичні маршрути, готувались турпутівники, облаштувалися притулки тощо. Хоча вони й мали ще фрагментарний характер, все ж виконали свою роль у процесі формування відповідної галузі.

Вагому роль відіграли й туристичні об'єднання. Для популяризації та розвитку туризму в Карпатах ще із середини XIX ст. спостерігалися спроби створення дієвої громадської організації. У 1873 році така організація з'являється під назвою Угорське карпатське об'єднання (Magyarországi Kárpát Egyesület). Першочерговим завданням організації стало ознайомлення угорців із потенціалом Високих Татр, а їх основні офіси розташовувались на території сучасної Словаччини. Та вже наприкінці 1870-х – на поч. 1880-х років починають формуватися бескидський та марамороський осередки, об'єднані у східнокарпатський філіал. Саме ця структура виконує багато завдань на території Закарпаття, зокрема організовує будівництво туристичних притулків на г. Піп Іван Марамороський (1886 р.) та г. Говерла (1895 р.) [24, 22–23; 33; 45]. Відомо і про встановлення її представниками оглядових веж у місцях із живописними панорамами (напр., на замковій горі у Хусті); облагородження туристично привабливих місць; маркування маршрутів (наприклад, від притулку до вершини г. Говерла та г. Петрос) [30, 150–156] тощо.

Крім того, об'єднання готує та поширює інформаційні матеріали. Наприклад, у 1886 році видає путівник Східними Карпатами, з 1889 року – перше в Угорщині спеціалізоване видання про туризм («Turisták Lapja»). Журнал відіграв важливу роль у «туристичному відкритті» території Закарпаття, зокрема, шляхом публікацій на його сторінках туристичних ескізів та дорожніх нотаток мандрівників. У них йшлося про географічні, культурні, побутові особливості краю; пізнавальні об'єкти та маршрути; можливості організації ночівлі та харчування; подавались фотоілюстрації. Такі публікації доповнювали цілісне уявлення про туристичне життя краю. Наприклад, з його сторінок дізнаємось, що ще у 1899 році на залізничній станції в Ясіню на стенді розміщувалась карта населеного пункту і його околиць з позначеними червоним турмаршрутами та орієнтовним часом їх долання; що перша відома група лижників (поляки), яка піднялась на г. Говерла, була зафіксована у 1898 році [19, 15; 22]; що популярна природна пам'ятка – перевал Окола з витоком р. Чорна Тиса – була облаштована зоною відпочинку, а на горі державним коштом зведений притулок [30, 154] та ін.

Протягом свого існування організація зазнала численних трансформацій. У 1891 році на базі будапештського відділення постало Угорське туристичне об'єднання (Magyar Turista Egyesület), а його марамороський осередок розпочав роботу тільки у 1913 році [24, 37–40]. У цьому ж році з метою об'єднання всіх регіональ-

них турорганізацій та налагодження співпраці із державними органами влади створюється Угорський туристичний союз (Magyar Turista Szövetség). Про значний інтерес до такої організації засвідчує кількість делегатів, що взяли участь у великому зборі – 11 662 представники всієї території Угорщини. Саме цей союз виконує дорадчі функції при уряді та органах місцевої влади [24, 61–67].

У 1913 році з'являються й законодавчі поправки, що, по суті, вперше засвідчують державну підтримку туризму в країні. Відповідно до них, 1/5 частина з 2 % відрахувань з діяльності тоталізаторів, що виділялись на фізичне виховання, перенаправлялись на розвиток туристичної галузі [12, 1305].

До цього часу державне регулювання стосувалось лише курортної сфери. Окремі укази видавались ще протягом 1870-х – 1880-х років, а 1893 року на їх основі формується узагальнений урядовий документ щодо регулювання діяльності курортних комплексів. У ньому затверджувалась єдина форма звітності їх роботи, визначалися правила використання мінеральних вод, а у великих комплексах вводилися спеціальні посади комісарів, покликані забезпечувати правопорядок на місцях. Також згадується, що заклади, які отримали статус лікувальних (надавався за рішенням міністерства внутрішніх справ), позбавлялися сплати податків за новобудови на їх території протягом 20-ти років [10, 1548–1562]. Такий крок можна розглядати як стимулюючий фактор розбудови інфраструктури комплексів.

Державну підтримку, хоча і вимушено, влада проявила й у 1915 році, надавши податкові пільги та право відтермінування сплати податків курортно-туристичним закладам, які зазнали матеріальних і фінансових втрат, зумовлених бойовими діями [11, 28].

На початку ХХ ст. увага приділялась дитячому відпочинку та оздоровленню. Відповідно до листування Угорського королівського міністерства релігії та освіти з берегівським освітнім відділом, впродовж 1901–1912 років щороку виділялись державні кошти для забезпечення роботи в окрузі літніх дитячих таборів (1901–1902 роки по 400 корун [1, 138; 143]; 1903–1912 роки по 600 корун [1, 1–146; 2, 1]). Кількість таборів не була фіксованою: у 1910 році їх налічувалось 52 [1, 36–37], а 1912 році – 45 [3, 1–3]. Функціонування частини таборів забезпечувалось місцевим фінансуванням.

Сприятливо позначалась на розвитку туризму в краї прокладання залізничних шляхів. Так, у 1890 році з Мукачева (і у зворотному напрямі) щоденно курсували по 3 потяги до Будапешта, по 2 – до Гуменного, Кошице, Дебрецена, Львова, Ужгорода та Королева [34, 4]. Між залізничними станціями і населеними пунктами, у т. ч. із курортними комплексами, перевезення забезпечувалось місцевим населенням за окрему плату.

Державні виставки ставали платформою туристичного просування краю. Так, у 1885 році на Всесвітній сільськогосподарській виставці у Будапешті окремим павільйоном була представлена Мукачівська домінія. Видано каталог 2,5 тис. виставлених експонатів, який слугував одночасно і туристичним путівником [9, 184]. У 1896 році на виставці в Будапешті, присвяченій відзначенню тисячоліття Угорщини [24, 39], Угорським туристичним об'єднанням представлено масштабну фотопрезентацію всіх туристичних куточків держави, в тому числі й Закарпаття.

Презентували туристичний потенціал краю й путівники. Так, у 1885 році видано друком ілюстрований путівник із туристичною мапою Мукачівської домінії, в 1890 – Тересвянської долини («Tecow-Koningsfeld»), 1897 – по Берегівській окрузі (Y. Sart «Beregwar-Reisefurher») [9, 184–185].

На місцях функції туристично-інформаційних центрів виконували відділення Угорського карпатського об'єднання та інших, пізніших, організацій. Долучались до туристичного обслуговування працівники лісового господарства. Приймали гостей краю численні готелі та ресторації, найвідоміші серед них: «Корона» в Ужгороді, «Csillag» у Мукачеві, «Hungaria» та «Mexico» в Ясіню, центральний готель Германа Каца у Вишкові тощо.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. на території Закарпаття спостерігаються явища, що в сукупності демонструють процес становлення туристично-рекреаційної галузі. Розбудовуються курортні комплекси, розширюється асортимент послуг, поширюються сучасні форми туризму, розпочинається туристичне просування краю, гостями якого ставали угорці, німці, австрійці. Ключову роль при цьому відігравали природний місцевий колорит та ресурси. Властивості мінеральних вод не поступались відомим світовим аналогам, а рівень обслуговування поступово зростає. Проте, такий ріст спостерігався, в основному, у межах закладів. Переважала тотальна бідність населення та відсталість соціально-економічного розвитку регіону.

Наслідки Першої світової війни та румунської окупації призвели до спаду туристичної діяльності в краї, відомі комплекси у Кобилецькій Полянці, Ужж, Неліпині, Вишкові, Солотвині тощо зазнають сильних руйнувань.

Подальший етап розвитку туристично-рекреаційної галузі припадає на період перебування території Закарпаття у складі Чехословаччини, а його вивчення потребує окремих досліджень.

Abstract

The author reviewed the features of the formation and development of the tourism and recreation industry in Transcarpathia in the second part of the 19th and the beginning of the 20th century based on an integrated approach. Scientific studies,

normative and legal documents, office documentation, statistical and court materials have been studied in the study process.

It is investigated, during that time resort areas arose in the region, recreational complexes with the appropriate infrastructure (bathing cabins, pensions, motels and motels, food establishments, separate water clinics) were being actively developed; a wide assortment of services was being formed, the service level was increasing. Resort activities reached a significant development and became the basis for the formation of tourism and recreation industry in the region.

The tourism activity was also represented by the other areas, although fragmentary: forms of active recreation and modern types of tourism were being outlined, separate tourist routes were being marked, travel guides were being issued, tourism organizations were being created, shelters were being arranged, measures were being taken on tourist promotion of the region, excursion activities were being practiced, etc.

Available tourist potential of Transcarpathia with valuable natural resources, commercial interest, public initiative and state support have been played the key role.

Key words: *tourism, recreation, balneology, Austria-Hungary, Transcarpathia.*

Аннотація

В статтє на основє комплексного подходу рассмотрєны особєнности становлєния и развития туристско-рекреационной отрасли на территории Закарпаття во второй пол. XIX – нач. XX в. В ходе исследования проанализированы научные труды, публикации в периодических изданиях, нормативно-правовые документы, архивные материалы очерченного периода.

Выяснено, что в течение этого времени в крае определяются курортные зоны; активно расстраиваются рекреационные комплексы с соответствующей инфраструктурой (купальными кабинками, пансионатами, гостевыми домами и гостиницами, заведениями питания, отдельными водолечебницами и т. п.); формируется широкий ассортимент услуг; растет уровень обслуживания. Курортная деятельность достигает значительного развития и становится основой формирования туристско-рекреационной отрасли края.

Туристическая деятельность этого периода, хотя и фрагментарно, представлена другими направлениями: определяются формы активного отдыха и современные разновидности туризма, маркируются отдельные туристические маршруты, выдаются туристические путеводители, обустраиваются приюты, создаются организации туристического направления, принимаются меры по туристическому продвижению края, практикуется экскурсионная деятельность и т. п.

Ключевую роль при этом сыграли: имеющийся туристический потенциал территории Закарпатья с ценными природными ресурсами, коммерческий интерес, общественная инициативность и государственная поддержка.

Ключевые слова: туризм, рекреация, бальнеология, Австро-Венгрия, Закарпатье.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 130. Оп. 2. Спр. 2, 149 арк.
2. ДАЗО. Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 3.
3. ДАЗО. Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 4.
4. ДАЗО. Ф. 1500. – Оп. 1. – Спр. 5331.
5. ДАЗО. Ф. 1500. – Оп. 1. – Спр. 5568.
6. ДАЗО. Ф. 1500. – Оп. 1. – Спр. 5651.
7. ДАЗО. Ф. 1500. – Оп. 1. – Спр. 5821.
8. Мельник А. В. Особливості становлення організованого туризму Закарпаття (кінець XIX – початок XX століття) / А. В. Мельник, Ж. В. Собоєв // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Географія. – 2016. – № 2. – С. 123–129.
9. Шандор Ф. Ф. Становлення туристичної галузі в Закарпатті : історичний аспект / Ф. Ф. Шандор // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Географія. Землеустрій. Природокористування. – Ужгород: Говерла, 2013. – Вип. 1. – С. 183–189.
10. A m. kir. belügyminiszernek 44.404. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete ... // Magyarországى rendeletek tára. – Budapest, 1893. – 27 folyam. – old. 1548–1562.
11. A m. kir. minisztérium 1915. évi 224. M. E. számú rendelete // Magyarországى rendeletek tára. – Budapest, 1915. – 49 folyam. – old. 11–35.
12. A m. kir. földmivélésügyi miniszter 1913. évi 3.247. eln. számú rendelete // Magyarországى rendeletek tára. – Budapest, 1913. – 47 folyam. – old. 1304–1306.
13. A M.-Szigeten ... // Szamos. – Szatmár, 1901. – XXXIII évf. – 67 szám. (augusztus 22). – old. 3.
14. Árpád emlékünneп // Szatmár-Németi. – Szatmár, 1907. – XI évf. – 54 szám. (július 7). – old. 2.
15. Berghauer S. A turizmus mint kítörési pont Kárpátalján (?) (Értékek, remények, lehetőségek Ukrajna legnyugatibb megyéjében) / S. Berghauer. – Pécs, 2012. – 214 old.
16. Blaskovich J. Erdei hipnózis / J. Blaskovich // Blaskovich emlékkönyv / Szerk. G. Móró Csilla. – Szentendre, 1993. – old. 7–13.

17. Boleman I. A fürdőtan kézikönyve / I. Boleman. – Igló: Schmidt József könyvnyomda, 1884. – 293 old.
18. Boleman I. Fürdők és ásványos vizek. (Balneologia) / I. Boleman // Magyar orvosi vademecum. Rövid repetitorium különös tekintettel a therapiára / szerk. L. Nékám, L. Kéty. – I kötet. – Budapest: Kiadja Dobrowsky és Franke, 1902. – old. 306–338.
19. Czirbusz G. A keleti vagy Rutén-Kárpátokban / G. Czirbusz // Turisták Lapja. – Budapest, 1899. – XI évf. – old. 13–26.
20. Czirbusz G. A keleti vagy rutén Kárpátokban / G. Czirbusz // Turisták Lapja. – Budapest, 1900. – XII évf. – old. 109–117.
21. Fürdő-élet Gyertyánliget // Közérdek. – Nagykároly, 1910. – III évf. – 34 szám. (július 30). – old. 4.
22. Hársfalvai fürdő ... // Kárpátalja. – Munkács, 1890. – Második évf. – 19 szám. (május 11). – old. 4.
23. Hársfalvai fürdő élet // Nyirvidék. – Nyiregyháza, 1902. – XXIII évf. – 25 szám. (június 22). – old. 4.
24. Jellinek J. A magyar természetjárás története / J. Jellinek. – Budapest, 1939. – 117 old.
25. Lehoczky T. Bereg vármegye monográfiája / T. Lehoczky. – I általános rész. – Ungvárott, 1881. – 472 old.
26. Magyarország ásványvizeinek ... // Kárpátalja. – Munkács, 1890. – Második évf. – 44 szám. (november 2). – old. 3.
27. Máramaros megye egyetemes leírása: a magyar orvosok és természetvizsgálók... XIX-dik nagygyűlésének alkalmából / szerk. I. Szilágyi. – Budapest, 1876. – 516 old.
28. Női fürdőorvos // Szatmár-Németi. – Szatmár, 1903. – VII évf. – 23 szám. (június 9). – old. 3.
29. Orvosi tár. A Budapesti királyi orvosegyetel közös munkálatával / Szerkesztik és kiadják: P. Bugát, F. Flór. – Pesten, 1846. – 412 old.
30. Siegmeth K. Képek a Felső-Tisza vidékéről / K. Siegmeth // Turisták Lapja. – Budapest, 1901. – XIII évf. – old. 150–156.
31. Szinyák fürdő // Nyirvidék. – Nyiregyháza, 1893. – XIV évf. – 21 szám. (május 21). – old. 6.
32. Török J. A két magyar haza első rangú gyógyvizei és fürdőintézetei / J. Török. – Debreczen: A városi könyvnyomda, 1859. – 288 old.
33. Tűz // Heti szemle. – Szatmár, 1913. – XXII évf. – 35 szám. (augusztus 27). – old. 5.
34. Vasuti Menetrend // Kárpátalja. – Munkács, 1890. – Második évf. – 46 szám. (november 16). – old. 4.
35. Visk-Várhedy fürdő // Nyirvidék. – Nyiregyháza, 1907. – XXVIII évf. – 32 szám. (augusztus 11). – old. 8.

References

1. Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (dali – DAZO) [*State archive of the Transcarpathian region*]. F. 130. – Op. 2. – Spr. 2.
2. DAZO. F. 130. – Op. 2. – Spr. 3..
3. DAZO. F. 130. – Op. 2. – Spr. 4, 54.
4. DAZO. F. 1500. – Op. 1. – Spr. 5331.
5. DAZO. F. 1500. – Op. 1. – Spr. 5568.
6. DAZO. F. 1500. – Op. 1. – Spr. 5651.
7. DAZO. F. 1500. – Op. 1. – Spr. 5821.
8. Melnyk, A. V. Sobov, Zh. V. (2016). Osoblyvosti stanovlennia orhanizovanoho turyzmu Zakarpattia (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [*Features of the formation of organized tourism in Transcarpathia (the end of 19th and beginning of the 20th century)*]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii: Heohrafiia, 2, 123–129.
9. Shandor, F. F. (2013). Stanovlennia turystychnoi haluzi v Zakarpatti: istorychnyi aspekt [*Formation of the tourism industry in Transcarpathia: historical aspect*]. Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Serii: Heohrafiia. Zemleustrii. Pryrodokorystuvannia, 1, 183–189.
10. A m. kir. belügyminiszernek 44.404. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete ... (1893). Magyarországi rendeletek tára, 27, 1548–1562.
11. A m. kir. miniszterium 1915. évi 224. M. E. számú rendelete (1915). Magyarországi rendeletek tára, 49, 11–35.
12. A m. kir. földmivelésügyi miniszter 1913. évi 3.247. eln. számú rendelete (1913). Magyarországi rendeletek tára, 47, 1304–1306.
13. A M.-Szigeten ... (1901). Szamos, 67, 3.
14. Árpád emlékűnnap (1907). Szatmár-Németi, 54, 2.
15. Berghauer, S. (2012). A turizmus mint kitörési pont Kárpátalján (?) (Értékek, remények, lehetőségek Ukrajna legnyugatibb megyéjében). Pécs.
16. Blaskovich, J. (1993). Erdei hipnózis. Blaskovich emlékkönyv. Szerk. G Móró Csilla. Szentendre, 7–13.
17. Boleman, I. (1884). A fürdőtan kézikönyve. Igló: Schmidt József könyvnyomda.
18. Boleman, I. (1902). Fürdők és ásványos vizek. (Balneologia) (I kötet). Magyar orvosi vademecum. Rövid repetitorium különös tekintettel a terapiára. Szerk. L. Nékám, L. Kétly. Budapest: Kiadja Dobrowsky és Franke, 306–338.
19. Czirbusz, G. (1899). A keleti vagy Rutén-Kárpátokban. Turisták Lapja, XI, 13–26.
20. Czirbusz, G. (1900). A keleti vagy rutén Kárpátokban. Turisták Lapja, XII, 109–117.

21. Fürdő-élet Gyertyánliget (1910). Közérdek, 34, 4.
22. Hársfalvai fürdő ... (1890). Kárpátalja, 19, 4.
23. Hársfalvai fürdő élet (1902). Nyirvidék, 25, 4.
24. Jellinek, J. (1939). A magyar természetjárás története. Budapest.
25. Lehoczky, T. (1881). Bereg vármegye monográfiája (I általános rész.). Ungvárott.
26. Magyarország ásványvizeinek ... (1890). Kárpátalja, 44, 3.
27. Máramaros megye egyetemes leírása: a magyar orvosok és természetvizsgálók... XIX-dik nagygyűlésének alkalmából (1876). Szerk. I. Szilágyi. Budapest.
28. Női fürdőorvos (1903). Szatmár-Németi, 23, 3.
29. Orvosi tár. A Budapesti királyi orvosegylet közös munkálatával (1846). Szerkesztik és kiadják: P. Bugát, F. Flór. Pesten.
30. Siegmeth, K. (1901). Képek a Felső-Tisza vidékéről. Turisták Lapja, XIII, 150–156.
31. Szinyák fürdő (1893). Nyirvidék, 21, 6.
32. Török, J. (1859). A két magyar haza első rangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Debreczen: A városi könyvnyomda.
33. Tűz (1913). Heti szemle, 35, 5.
34. Vasuti Menetrend (1890). Kárpátalja, 46, 4.
35. Visk-Várhedy fürdő (1907). Nyirvidék, 32, 8.

УДК 94(477) «1918»

ПРОБЛЕМИ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОЇ СФЕРИ М. ВІННИЦІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

Безуглий Андрій, Герасимов Тимофій

На основі неопублікованих архівних документів та матеріалів місцевої періодичної преси 1918 р. розглянуто основні проблеми житлово-комунальної сфери м. Вінниці у часи існування Української Держави П. Скоропадського. Зазначено, що в досліджуваній період забезпечення функціонування міських комунальних служб місцевій владі доводилося здійснювати в умовах глибокої економічної кризи та притоку до міста великої кількості біженців і переселенців. Автори підкреслили, що в 1918 р. з огляду на епідемічну небезпеку актуалізувалася проблема забезпечення міста водою. Потужність вінницького водогону не могла достатньою мірою задовольнити потреби як мешканців міста, так і місцевих установ.